

FARAGÓ ILDIKÓ

Értékközvetítés – fordításban – Balassi Bálint műveivel

Szinte két év leforgása alatt a magyar és európai irodalmárok több, nagy jelentőségű szellemi kincssel gazdagodtak. A mintául szolgáló „Sárospatak-folyamat” újabb értéket tett elérhetővé egy meghatározó kultúrkör számára: Orosz nyelvű Balassiverseskötet jelent meg Moszkvában. Az *Irodalmi emlékek* c. sorozatban látott napvilágot a teljes költői életmű. Közös pontja e két kiemelkedő eseménynek – jelen publikációm szempontjából – Balassi Bálint személye.

Egy hosszas, várakozással teli időszak eseményeit kísértem nyomon 2006 februárjától, amikor hírül adták a sárospataki könyvek hazatértét. Mint ismeretes, ezek a könyvek a Sárospataki Református Kollégium és a Rákóczi család magánkönyvtárának összességéből állnak, amelyekből valószínűleg sokat megtudhatunk majd Rákóczi Ferenc és Lórántffy Zsuzsanna olvasási szokásairól, valamint Balassi Bálint: *Beteg lelkeknek való füves kertecske* című kötetének feltehetően egyetlen eredeti példányáról, ami szintén megtalálható a műkincsek között. A könyvek többsége XVII. századi németalföldi nyomdákából származó hungaricum, teológiai alapvetések, filozófiai viták, valamint egy iskoladráma az 1700-as évekből.

Megtekinthettük a Magyar Nemzeti Múzeumban a gyűjteményt, még mielőtt a kötetek visszakerültek eredeti, méltó helyükre. *Petrőczy Éva*, költőként is megörökítette ezt a valóban felemelő érzést, amit ez az esemény a magyar kultúrának jelentett:

A pataki könyvek éneke

– A Nemzeti Múzeumban, 2006 márciusában –

Annyi tekintet
melegében
feledjük Novgorod
fagyát,

port és penészt,
s a ránk mért
kézbe-már-nem-vesznek
halált.

Annyi szép szóval
simogatnak,
A lapozás ígérését
úgy hordozza

e gyöngéd zsongás,
hogy hallanunk
gyönyörűség.
Vándor, ki eljöttél

ma hozzánk,
ne szörnyű sebeinkre nézz,
tudd, feltámadnunk
itthon aligha lesz nehéz.

Az alábbi interjú – ami szintén Petrőczy Éva docens asszony szíves közreműködésével jött létre – egy rendkívüli emberrel ismertetett meg, Balassi Bálint egyik kiemelkedő tolmácsolójával.

Balassi nemcsak a magyar irodalomban, hanem az európai kultúrában is jelentős alkotó. Ennek bizonyossága, hogy jeles irodalmárok foglalkoztak személyével, műveivel. Erről kérdeztem meg Jurij Pavlovics Guszev irodalomtörténészt, műfordítót, a filológiai tudományok doktorát:

– *Hogyan került kapcsolatba a régi magyar irodalomtörténet meghatározó magyar nyelvű alakjával. Mi készítette arra, hogy épp Balassi Bálint versei közül fordítson?*

– Nem mondhatom, hogy isteni sugallat volt. Mint sok minden ezen a világon, ez is inkább a véletlenen múltott. Jó húsz-huszonöt éve osztályvezetőm, (ugyanis akkor a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézetben voltam munkatárs, mégpedig mint magyar szakos), Nyikolaj Ivanovics Balasov (Tessék figyelni a nevére!), akadémikus, kollégájával Adrej Dmitrijevics Mihajlovval, aki most már szintén akadémikus, Budapesten jártak. Onnan hozták az ötletet, hogy nagyon jó lenne Balassi Bálint, a XVI. századi zseniális magyar költő verseit lefordítani és oroszul megjelentetni.

Az ötlet, amennyire ki tudtam nyomozni, Sötér Istvántól vagy Klaniczay Tibortól származott, akik a politikától függetlenül, mindig nyitottak voltak mind nyugat, mind kelet felé. A kultúra iránt tanúsított nyitottságot értem ezen. Balasov és Mihajlov személyében jó partnerekre találtak. Balasovnak az ötlet azért is tetszett, mert imponált neki a két név hasonlósága. Mondom, a véletlen nagy úr. De komolyra fordítva a szót, a szovjet – most oroszországi – Tudományos Akadémiának volt – és van – egy rendkívül szolid, alapos és nagyon népszerű kiadványsorozata, a *Literaturnije Pamjatnyiki* (Irodalmi remekművek lenne a legtalálhatóbb magyar megfelelője), amelyben sok elfeledett, vagy feledőben lévő, vagy nem régen felfedezett nevet és művet találhatunk. Mindkét említett akadémikus aktív tagja volt a szerkesztőbizottságnak, így mondhatom, természetes volt, hogy Balassi Bálint helyet kapott a sorozatban. Ez annál is inkább aktuálisnak tűnt, mert a magyar irodalom hiányzott addig a benne szereplő anyagok közül. Logikus lépés volt az is, hogy engem bíztak meg a nyersfordítások elkészítésével. Tudtam magyarul.

A nyersfordítás-készítés monoton, hálátlan munka. Furcsa módon azonban nem untam, sőt, lelkesedéssel töltött el. Először is az ejtett ámulatba, hogy a XVI. században, amikor még maga Magyarország is (már és még) alig létezett, és maga a nyelv is (már és még) lappangó állapotban volt – az irodalomról nem is szólva –, létezett egy ilyen nagyformátumú költő.

Nálunk, oroszoknál, a ragyogó kezdetek után, a zseniális és egyben gyermekien bájos *Igor-ének* (XII. század) után – amely még nem volt költészet a szó mai értelmében, hanem közelebb állt a naiv eposzhoz, a régi orosz mondákhoz – sokáig tartott a köztes stádium. A modern irodalom csak a XVIII. században kezdett kialakulni, hogy azután a XIX. század elején Puskin, Lermontov, Gogol személyében, egyszerre csak hihetetlenül magas színvonalat érjen el. Persze nemcsak az összehasonlítási lehetőség hozott izgalomba, hanem maga a Balassi-költészet is. Addig – egészen mostanáig – főleg a XX. századi magyar irodalommal foglalkoztam. Kandidátusi disszertációmát Kassák Lajos alkotói útjáról írtam. Vonzott újszerűsége, bátorsága.

Talán éppen Balassi Bálint segített abban, hogy megértsem: a költészetben, (de általában a művészetben is) nem a merészség, nem az újszerűség a legfontosabb, hanem az a valami, amitől a költészet költészetté válik. Van egy banális, de attól nem kevésbé lényeges meghatározás: a költészet az, amit nem lehet prózában elmondani. Ha nem ragaszkodunk a misztikus dolgokhoz, akkor az a rejtélyes többlet nem más, mint: ritmus, hangzás, alliteráció, a képek szokatlan társítása. Éppen ez a titka annak a varázsnak, amely engem is elbűvölt Balassi Bálint verseiben.

Magam is próbálkoztam fordítani. Igaz, akkor csak egy verset fordítottam le, az *Idővel paloták, házak, erős várak...* kezdetűt. Most is vállalom ezt a fordítást.

Ami a továbbiakat illeti, a kötet szépen, lendületesen indult. A fordítás szervezését, szerkesztését egy nagyon tehetséges, energikus ember, maga is híres műfordító, félig-meddig disszidens vállalta: Arkagyij Sternberg...

Egyszer csak valahogy összeomlani látszott minden. Sternberg váratlanul meghalt. A fordítások egy része elkészült, azokat sikerült is összeszednem, de addigra beköszöntött a „peresztrojka”. Hirtelen nem volt pénz és akarat a kiadásra. Úgy tűnt, a sorozat leállt egy időre. De szerencsére nem olyan régen megtörtént a változás. Itt újra N. I. Balasov szerepéről kell beszélnem, aki a szerkesztőbizottság elnöke lett. Ő lelkesen támogatta a gondolatot, hogy vissza kell térni Balassi Bálint kötetéhez.

Már a kezdet kezdetén az volt az elképzelés, hogy az összes verset lefordítjuk orosz nyelvre. Úgy, ahogy azt maga Balassi tervezte: 2 ciklus szerelmes versekből, 33–33 vers mindkettőben, és egy, szintén 33 versből álló ciklus: istenes versek. Plusz egy, hogy legyen 100. Így érdekes ez a kötet: a reneszánsz, dantei hagyomány szerint felépítve.

A nagy áttörés, a megszületett Balassi-kötet orosz nyelvű fordítása meghatározó jelentőségű volt 2007 tavaszán. Az Orosz Tudományos Akadémia „Nauka” Kiadó – az említett Irodalmi remekművek sorozatban megjelentette – a régen várt teljes költői életművet. A kötet bemutatóját 2007. április 10-én, a Költészet Napja előestéjén tartották Moszkvában, a Rudomino Idegennyelvi Könyvtárban, ahol jeles orosz műfordítók mutatták be a költeményeket, Csörsz Rumen István lantkísérettel adta elő a verseket. Az est előtt a vendégek megkoszorúzták a könyvtár Világkultúra Parkjában található (az oroszországi Magyar Kulturális Évad keretében felavatott) József Attila szobrot.

Itt érdemes megemlíteni annak a tudósnak, akit a professzor úr oly nagy tisztelettel említett, aki az orosz Balassi-kötethez részletes jegyzetapparátust készített, három magyarózó tanulmánnyal látta el, a nemrég elhunyt neves sorozatszerkesztő, Nyikolaj Ivanovics Balasov nevét.

Szintén szót kell ejtenünk arról is, hogy 2007. április 11-én megtartották a moszkvai Magyar Kulturális Tudományos és Tájékoztatási Központban azt a nemzetközi tudományos tanácskozást, amely Balassiról és a reneszánsz koráról szólt, s már a jövőre induló Reneszánsz-év nyitóelőadásának tekinthető. Több kiváló irodalomtörténész, akadémikus felszólalt. Három fő téma szerepelt a napirenden: a reneszánsz kultúra terjesztésének formái a kódexektől az internetig; az ének és költészet együttlélése a reneszánsz irodalomban; valamint a „hármás fordítás” problémái. Ez alatt azt értjük, hogy a régi kultúrából a mai kultúrába, az egyik nyelvről a másikra, végül az egyik nemzeti civilizációból a másik nemzeti civilizációba hogyan ültethetők át a művek. Ez utóbbi kérdés vitájában J. P. Guszev, a Balassi-kötet összeállítója is felszólalt. A Magyar-Hon-Lap Dobos Marianne közzétett munkájának segítségével

*néhány gondolatot kiemelek a konferencián elhangzott Guszev-szövegből, mivel ezzel vissza-
utalhatok a kötet elrendezésére:*

„Már kaptam szemrehányást, hogy nem olyan sorrendben helyeztem el Balassi verseit, ahogyan kellett volna. Nem azt akarom állítani, hogy a sorrend nem fontos, ha egy olyan óriási jelenségről van szó, mint ez a költészet. Ilyenkor minden apróság fontos, a versek sorrendje pedig: nem is apróság. Tudom, hogy a magyar irodalomtudományban különböző szempontok vannak arra nézve, hogy maga a költő hogyan tervezte a kötetet, amikor 1588 és 1590 között összeállította. Ezek a szempontok sokéves elmélyült kutatásokon alapszanak. [...] Mondom, ebbe nincs beleszólásom. Viszont van beleszólásom abba, hogy az orosz olvasó hogyan fogadja el a kötetet, ezt a költészetet. Ez az, ami nagyon-nagyon fontos. Szeretnék egy hasonlattal élni. Ha kiderülne például, hogy az Anyegin strófai között nem az az igazi sorrend, amelyet ismerünk, hogy Puskin kicsit másképp kezelte a regény felépítését – akkor mit változtatna ez a körülmény a regény olvasói recepcióján? Semmit. Ebben az esetben is az játszana szerepet, hogy melyik fordító és hogyan fordította a regényt. [...]”

– Balassi Bálint személyét jómagam poliglott humanistaként említem leggyakrabban. Köztudott, hogy a klasszikusokon kívül kitűnően ismerte és fordította saját korának újlatin költőit is. Minden vele foglalkozó alapmű említést tesz arról, hogy a magyar mellett még nyolc nyelvet beszélt. Ezen igen elcsodálkoznak a diákok, de ha egy kicsit belegondolunk, érthetővé válik, hogy egy kitűnő neveltetésben részesülő ifjú, aki Nürnbergben is tanult, német városokban fordult meg, Itáliába is eljutott, Erdélyben – bár fogságba került – rangjához méltó módon élt. Báthory István fejedelmet lengyel királlyá választásakor követte külföldre is, mindez magyarul szolgál erre a nyelvi sokszínűségre.

Ha már a fordításoknál tartunk, érdemes elsőként az ő fordítását említenünk, amit 18 éves korában anyanyelvén tolmácsol, az ismert prózai alkotást, a Beteg lelkeknek való füves kertecske... címűt. Szülei vigasztalására fordította németről magyar nyelvre. Az irodalmárok szerint ez a munka már igen gördülékény nyelvhasználatról tanúskodik, határozott, letisztult magyar prózai fordításnak tekinthető, míg magánlevelezésében ez idő tájt bizony a beidegződött latin nyelvi sablonok túlsúlyban vannak. Műfordítóként, Ön szerint miért érdekes ez a jelenség?

– Már magában a kérdésben látom a válasz egyik lehetőségét. Nem műfordítóként, hanem mint irodalomtörténész mondanám, hogy a latin nyelv uralma, amely lelassította a magyar irodalom fejlődését, megnehezítette a kultúra demokratizálódását, ugyanakkor pozitív szerepet játszott. A latin nyelvnek köszönhető, hogy a magyar közgondolkodás – abban a részében, amely az irodalom felé orientálódott sokáig – mindig benne maradt a nyugat-európai irodalom közegeiben. Nem véletlen az, hogy Balassi annyit tanult a neolatin költőktől. M. Marullus, H. Angerianus, J. Secundus, T. de Beze képviselték számára a modern világirodalmat. Az ő költészetükön keresztül Balassi elsajátította a dantei, petrarcai költészet szellemét. De a legnagyobb szerencséje Balassinak – és egyben a magyar irodalomnak – abban volt, hogy ő természetesen tudta összeolvasztani ezt a hatalmas külső tényezőt a népköltészet hatásával. Balassi zsenialitása szerintem legelőször abban rejlett, hogy könnyen, szinte észrevétlenül tudott idegen versformákat magyarra átültetni. Ez olyan ritka, majdnem egyedülálló adottság, mint az idegen nyelvekre való fogékonysága.

Egy átlagember számára felfoghatatlan, hogyan lehetséges az, hogy Balassi török foglyokkal beszélgetve – akik a sárospataki kastély pincéjében arra vártak, hogy

mikor váltják ki őket rokonaik – annyira megtanulta tőlük a nyelvet, hogy a török *bejtek*et le tudta fordítani. És nem csak fordította, hanem a török költészet szépségét is vissza tudta adni.

Rendkívülinek mondható az a verselési technika, ahogy az idegen formákat segédanyagként felhasználta, összeolvastva azt a folklórral, és teletöltve az anyanyelv szókészletével, zenéjével, szépségével.

– Az *Evangélikus Élet* című lap *Kultúrkörök* rovatában H. Hubert Gabriella így írt a megjelent Balassi műfordítás-kötetről:

„A sok nyelv költészetéből ihletet merítő Balassi Bálint a cseh, horvát, latin, lengyel, német, olasz, román és török kultúrát, valamint különböző felekezetek vallási világát építette be magyar költői életművébe. Ez a szellemiség immáron nemcsak angolul, bolgárul, franciául, lengyelül, németül, olaszul és törökül, hanem oroszul is szolgálja az egyetemes művelődést...”

– Külön szerencséje a magyar irodalomnak szerintem az, hogy abban a korban, amikor Balassi Bálint a magyar költészet alapjait rakta le, nem különültek el egymástól annyira a közép-európai népek, mint most. A magyarok együtt éltek a szlávokkal, az oláhokkal, a németekkel, népi kultúrájuk egymást táplálta, gazdagította. Ez az, amit Balassi megérezett, tudatosan ebből a sok forrásból merítette képeit és formáit.

Így dolgozik egy zseniális feltaláló, egy mérnök, aki mások mérnöki vázlatait is megtekinti, de a laikus elképzeléseket is számba veszi, hogy aztán valami egészen friss és eredeti dolgot állítson elő, amelyen nem látszanak az izzadság cseppjei, és amely olyan elemien szép, mintha nem is ember, hanem az Úristen teremtette volna meg azon a nevezetes hat napon.

Azt hiszem, ebben rejlik a titka a magyar költészet nyitottságának, amely olyan könnyen, olyan alkotói módon tud bánni az idegen költői anyaggal, hogy abból valami eredeti, valami tüneményest tudjon előállítani. Ezt a képességet látom én például: Petőfi Sándor, József Attila, Weöres Sándor költészetében.

Érdemes néhány szót ejteni a nyersfordítás és a műfordítás mibenlétéről. A nyersfordítás általában úgy készül, hogy a fordító a vers tartalmát mondja el minél pontosabban, szinonimákkal, jelentésárnyalatokkal stb. Természetesen megadja a mértéket, a rímképletet is. Ideális esetben elmagyarázza, milyen hangeffektusok vannak benne. Ezek után csak remélni kell, hogy a műfordító megérzi, megsejti azt a többletet, amitől a vers azzá válik, ami. Vagyis egy új verset költ, adott témára, meghatározott feltételekkel. Már ebből is megérthető, hogy az adekvát, kongeniális fordítás inkább ritka, mint gyakori eset. S ez akkor sem gyakori, ha a műfordító tudja azt a nyelvet, amelyről fordít. Egy műfordítónak költőnek is kell lennie.

Úgyhogy semmi meglepő nincs abban, hogy az angol vagy a francia költészet sokkal nagyobb számban van jelen az orosz irodalomban, mint a magyar. Hiszen angolul vagy franciául mégis többen tudtak, és tudnak a költők közül is, mint magyarul.

– *Irodalomtörténészként a XX. századdal foglalkozik. Jelenleg melyik magyar író vagy költő áll érdeklődése középpontjában? Bizonyára most is dolgozik valamelyik szerzőnk munkájának fordításán. Nagyon érdekel, ki az, akit választott, hogy lefordítsa műveit orosz nyelvre.*

– Igaz, főleg XX. századi magyar irodalommal foglalkozom. Irodalomtörténészként, műfordítóként is. Harminc éves műfordító-pályámon nagyon sok prózát fordítottam: Esszéket Ady Endrétől, Móricz Zsigmondtól a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül*; Karinthy Frigyestől novellákat, s több művet Kertész Imrétől. Verseket is szeretek fordítani, különösen olyanokat, amelyek hagyományos értelemben is versek, vagyis kötött versek. Boldog vagyok, hogy elég sok verset sikerült fordítanom

a legújabb József Attila kötetbe, amely a költő születésének centenáriumára készült nálunk. Az általam fordított versek között olyan költemények is vannak, mint az *Óda*, az *Elégia*, a *Reménytelenül* című művek. Dolgoztam Kányádi Sándor, Petri György, Oravecz Imre, Weöres Sándor, Illyés Gyula, Tóth Árpád, Kassák Lajos munkáin. De Balassi Bálint egészen más, semmihez sem hasonlítható, ezért volt élvezetes és izgalmas munka számomra.

Azt kérdezte, ki az, akit választottam? Most, amikor nincsenek összehangolt, felülről jóváhagyott tervek – ami nagyon jó –, a kiadók a piaci törvények szerint dolgoznak – ami már nem olyan jó. Ez azt jelenti, hogy minden kiadó (rengetegen vannak), legszívesebben a *Harry Potter* könyveket nyomtatná. A magyar irodalom – pontosan úgy, mint a lengyel, a cseh, a szerb stb., mint általában az irodalom – most nem értékes áru. Csak akkor hajlandó foglalkozni vele egy kiadó, ha anyagi támogatást kap. Ez pedig nehezen megy.

Ha saját ízlésem szerint választhatnék Balassi után, azt mondanám: legszívesebben Arany Jánossal foglalkoznék, akinek a költészete – hogy úgy mondjam – a „legoroszosabb”, vagyis leginkább megfelel az orosz fülnek, az orosz léleknek.

– *A műfordítók munkáját mindig a legnagyobb tisztelet övezte, hiszen a nyelvi megformáltság, az a mód, ahogy a mű lényegét megragadják, szinte el is dönti, mennyire lesz sikeres. A latin „ars” szó fejezné ki talán a legjobban a lényegét, melynek jelentése: mesterség, művészet. Ennek összhangját teremti meg a műfordító. Nem árulok el nagy titkot, ha magas szintű nyelvtudásáról szólok. Honnan ez a biztos magyar nyelvi ismeret?*

– Köszönöm jóindulatú szavait. Tudom, amit tudok: sok palléroznivaló lenne még nyelvismeretemen. De nincs mit szégyellenem: akkor pirulnék, ha „orosztalanságoktól” hemzsegne az, amit oroszul írok.

Hogy honnan a nyelvismeret? Jó negyven éve – az egyetem után – Kárpátaljára kerültem tanítónak, mégpedig egy magyar faluba (Beregszászi járásba), amely akkor még tiszta magyar nyelvű volt, vagyis csak a kolhozelnök, a tanácselnök meg a tanítók tudtak valamicskét oroszul és ukránul. Természetesen a gyerekek is csak magyarul tudtak, pedig az iskolában nem volt külön tanprogram a magyar tanulók számára, vagyis nekem úgy kellett tanítanom őket (az orosz nyelvre és irodalomra), mintha orosz gyerekek volnának. Nem volt más megoldás, nekem kellett megtanulnom magyarul, hogy egyáltalán megérthessük egymást. Nem egészen két évig voltam ott, aztán visszajöttem Moszkvába, és a magyar irodalommal kezdtem foglalkozni.

– *Professzor úr, milyen gyakran látogat hazánkba?*

– Évente legalább egyszer, pár hetet töltök Magyarországon. Elsősorban a tanulmányutakat veszem igénybe. Elég gyakran megfordulok Balatonfüreden, a Fordítóházban. Ott frissítem fel magyar nyelvi jártasságomat.

Zárszóként ezúton is köszönetet mondok Jurij Pavlovics Guszev professzor úrnak – a magyar irodalom lelkes és elismert tolmácsolójának –, hogy munkájával hozzájárul kultúránk nagyjainak népszerűsítéséhez.